Expanziós és eróziós jelek a magyar oktatási rendszerben 1992-93-ban

SURÁNYI BÁLINT

Merész dolog egy ország oktatási rendszerének egy évére vonatkozó – egyelőre nem végleges – adatok alapján tendenciákat azonosítani. A tévedés kockázatát nem vállaló túlzott szakmai aggályosság viszont oda vezet, hogy a tendenciák felismerése késik, s ezáltal elvileg kivédhető fejlemények visszafordíthatatlanná válnak, pozitív lehetőségek pedig kihasználatlanok maradnak.

Előre kell bocsájtanom, hogy nézőpontom szociológiai, s ennek keretében az oktatási expanzió tényét a társadalmi integráció szempontjából pozitívumnak, az erózióét negatívumnak kezelem. Ez nem jelenti azt, hogy ne fogadnám el más nézőpontok jogosságát, amelyek tükrében a fenti jelenségek minősítése korántsem ennyire automatikus. A tizenévesek részéről a beiratkozás, a le nem morzsolódás, a tanulmányi és fegyelmi követelményeknek való – legalább minimális – megfelelés az intézményes társadalommal való bizonyos együttműködés jele, s egyben ezen együttműködésnek szokásrendszerbe való beépülésének eszköze is. Ez attól függetlenül így igaz, hogy ideálként a felelős, autonóm állampolgárt állítom középpontba, nem az alattvalót, vagy a beletörődőt. A színvonalas – vagy akár különleges – egyéni választások is csak a szokványos felfogások és viselkedésformák ismeretén alapulhatnak felfogásom szerint, nem pedig a megismerésüktől való elzárkózáson. Ellenkező esetben nem csak a közös kultúra minimumát is nélkülöző dezintegrált társadalomra, hanem végső kimenetelében egy folyamatosan lappangó polgárháborúra voksolnánk. (Hogy a leírtak ne legyenek túl elvontak, s így félreérthetőek: a tavalyi los angeles-i eseményeket én a dezintegráció jelenként értelmezem.) Az oktatási rendszerben való bentmaradás egyszersmind valamiféle, a jövőre vonatkozó távlat meglétét is tanusítja. Ez további, fontos mozzanata a társadalmi integrációnak.

Expanziós jelek

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium által gyűjtött statisztikai adatok alapján az 1992/93-as tanévben a legnagyobb expanzióra a felsőoktatásba felvett első évfolyamosok körében került sor. Ez nem meglepő, mert ebben a tekintetben volt Magyarország európai összevetésben súlyosan lemaradva. A növekedés pontos mértékét azért nem érdemes rögzíteni, mert első évfolyamokon a frissen érettségizettek mellett a korábban érettségizettek, a külföldi hallgatók, az évfolyamismétlők és a más felsőoktatási intézményből átiratkozók is megjelennek. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy at 1991-es mintegy 20%-os létszámnövekedés 1992-ben megismétlődött. Ennek egyértelmű expanzióként való értelmezését csökkenti, hogy 1992-ben a demográfiai „előcsúcs" következtében az érettségizők száma is növekedett (a gimnáziumokban mintegy 10%-kal, a szakközépiskolákban még nagyobb arányban). A „növekménynek" ebből eredő hánya-

dát tehát csak a felsőoktatás nézőpontjából tarthatjuk expanziónak, a felnövekvő korosztályok szempontjából nem. Ehhez hozzájárul továbbá, hogy az érettségizők növekvő hányada jelentkezik felvételre. Ez a társadalmi és kultúrális aspiráció növekedésén túl alighanem mindenekelőtt a munkanélküliségtől való félelemmel, valamint a fél-felsőfokúként minősíthető képzési formák drágaságával magyarázható. Így a jelentkezők számához viszonyítva a felsőoktatásba felvettek aránya – a számottevő expanzió ellenére – még valamelyest csökkent is.

A társadalmi integráció szempontjából a felsőfokú tanulás mindenképpen kedvező alternatíva a munkanélküliséghez viszonyítva. S igaz, hogy ösztöndíj formájában egy érettségizett végső soron több állami pénzhez jut, mint amit pályakezdő munkanélküliként kaphatna, ám olyan számottevő költségei is jelentkeznek, melyek egyébként nem lennének. Ennek ellenére indokolt lenne a felsőoktatás hallgatóinak anyagi támogatási rendszerét gyökeresen újrarendezni. Véleményem szerint erre kialakítható lenne olyan módszer, amely egyszersmind a társadalmi esélyegyenlőséget nem csökkentené, hanem növelné.

A jelenleg folyó tanévben az oktatási expanzió másik számottevő területe a teljesértékű, érettségit adó középiskolában továbbtanulók részarányának növekedése. A középfokra lépők előző évi 21,6%-áról 23,3%-ra nőtt a gimnáziumban, 28,9%-áról 30,1%-ra a szakközépiskolába beiratkozottak aránya. Különösen azért figyelemre méltó ez a növekedés, mert a felvett elsősök száma meghaladta az érettségizettekét. Természetesen ez a növekedés sok esetben kényszerválasztás volt mind a tanulók és szüleik, mind a tanulókat felvevő iskolák szempontjából. Az is világos, hogy ha ez a tendencia folytatódik, akkor ez módosítja a középiskolázás és az érettségi társadalmi funkcióját. Ez pedig a középiskolák belső munkájának, szükséges tantárgyi kínálatának stb. folyamatos módosulását igényelné. Minthogy a magam részéről Magyarország számára kedvező jövőt csak egy posztindusztriális szerkezetben tudok elképzelni, a teljesértékű középiskolázás expanzióját nem csupán támogatandónak, de egyenesen nélkülözhetetlennek tartom. (A posztindusztriális szerkezet – többek között – a gyáriparban foglalkoztatottak számarányának csökkenésével, s e szektorban is a hagyományostól lényegesen eltérő munkaerő-összetétellel jár együtt.)

Az iskolázás expanziójának sajátos formája az utóbbi években a középiskoláknak „lefelé", az általános iskoláknak pedig „fölfelé" való terjeszkedése. Minthogy ennek eredője a folyó tanévig a teljesértékű középiskolázás kiterjedése volt, expanziókénti értelmezése elfogadható. Ám semmi biztosíték nincs arra, hogy perspektívájában is ez a funkciója a szerkezeti átalakulásoknak. Így erre a kérdéskörre a jövőben lehetséges fejlemények latolgatása során térek ki részletesebben.

Eróziós jelek

Előre kell bocsájtani, hogy valójában nem történt meg a közoktatási rendszer eróziója az elmúlt években, holott az életkörülmények romlása és a tömeges munkanélküliség megjelenése járhatott volna ilyen következményekkel. Így alaptalannak bizonyult azok aggodalma, akik az oktatásirányítási vákuum miatt féltették a rendszer működőképességét. Más azonban maga az erózió, s mások az olyan kisebbléptékű jelek, amelyek egy ilyen folyamat kezdetére utalhatnak.

Önmagában nem tekinthető ilyen jelnek, hogy 1988/89-től évről évre folyamatosan csökken a 8. általánost 14 éves korukig eredményesen befejezők aránya: 81,8%-81,1%-80,5%-79,4%-79,2%. Ez akár még a rugalmas beiskolázás révén kialakuló szokásokból is eredhet. Az viszont mindenképpen az erózió jele, hogy az 1991-es tetőzés (95,6%) után a következő évben 94,2%-a, az azt követőben pedig 93,0%-ra esett vissza a 8. osztály 16 éves korukig elvégzők aránya. Az értékek még mindig elég magasak, tehát ez idő szerint a társadalom peremére szorulók csoportjának növekedéséről van szó. Ha azonban a tendencia felgyorsulna, az már egy társadalom alatti réteg (kaszt?) megjelenésére utalna.

Valóságos erózió ment végbe a szakmunkásképzésben. A középfokú oktatáson belüli részaránya az 1988/89-es 44,5%-ról 1992/93-ra 36,6%-ra csökkent. Ez elsősorban a hátterét képező nagyüzemek válságára, esetenként felszámolására, tanműhelyeik megszűnésére vezethető vissza. Így természetesnek, a jövő (a tizenévesek jövője) szempontjából is igazoltnak kell tartani e képzési típus visszaszorulását. Ezt támasztja alá az a tény, hogy bár a szakmunkásképzésben volt korábban is a legmagasabb a lemorzsolódók aránya, az utóbbi években ez fokozódott.

A társadalmi gondot az okozza, hogy az általános iskola működésmódjában alkalmazkodott a munkaerőtervezők által kialakított középfokú oktatási struktúrához. Tudta: tanulói számottevő részét a 16 éves korig tartó tankötelezettség olyan hiányszakmákra képző szakmunkásképzőkbe fogja eljuttatni, ahol tanulási deficitjüket sem nekik, sem az őket oktató iskoláknak nem fogják felróni. Ha pedig onnan lemorzsolódnak, akkor a tervezők által prognosztizált képzetlen munkások iránti keresletnek fognak megfelelni. A szocialista gazdaság csődjével egyidejűleg azonban sem az általános iskolák működési módja nem változott meg, sem a kisvállalkozások nem teremtettek eddig ezeknek a tanulóknak szakképzési kínálatot.

A teljes értékű középiskolázás aránynövekedése nyilván csak olyan tanulókból származhatott, akik korábban szakmát tanultak volna. Remélni lehet, hogy ott meg is tudják állni a helyüket, s hogy a szakközépiskolások között az első osztályból másodikba nem lépők arányának árnyalatnyi növekedése (az 1991/92-es 6,3% helyett 7,1%) véletlen, nem pedig az erózió első jele. Erre nem csak valamiféle indokolatlan optimizmus ad okot. Az indok: az iskolák harca fennmaradásukért, a pedagógusok harca állásukért. A szakközépiskolások számának növekedésére országosan úgy kerülhetett sor, hogy szakmunkásképző iskolák (jobb tanulókért, több tanulóért, magasabb presztizsért, mikor, hogy) kiharcolták azt a lehetőséget, hogy szakközépiskolai osztályt indíthassanak. Nem volt ez másként a gimnáziumi osztályok esetében sem. Feltehető, hogy ugyanezen intézmények a továbbiakban is tanulóik megtartásában, nem pedig kibuktatásában, elkedvetlenítésében lesznek érdekeltek.

Nemcsak a szakmunkásképzők, hanem az általános iskolák létért folytatott harca is segített abban, hogy a tankötekezettség teljesítése ne erodálódjon. A nagyobb létszámú korosztályok távozása után a fölös kapacitáshoz feladatot kerestek. A legbátrabb általános iskolák a 12 osztályos képzésre való áttérést vették célba. Az óvatosabbak 9. illetve 10. osztályokat szerveztek, „gazdasszonyképzésnek", „speciális szakiskolának" kereszteltt foglalkozásokat kínáltak a középfokú oktatás eddigi formáiból kiszorulóknak. Az 1992/93 tanévben már az általános iskolából továbbtanulók 3,9%-ának társadalmi beilleszkedését igyekezett fenntartani, elősegíteni az így kialakított iskolakapacitás. Vitatható, hogy a korábbi szakmunkásképzéshez képest visszalépésről, előrelépésről, vagy helybenjárásról helyes-e beszélni az általános iskolából gyenge felkészültséggel kilépőkkel kapcsolatban. A probléma megoldását nem, áthidalását viszont a decentralizált oktatási rendszer s annak jelenlegi finanszírozási technikája eddig meg tudja oldani.

1993: fordulópont?

Felsőoktatás

1993 tavaszán–nyarán két szempontból is kritikus döntések születnek. Mind a gimnáziumokban, mind a szakközépiskolákban hozzávetőleg 20-20%-kal több eredményes érettségiző várható, mint tavaly. Ha a felsőoktatás nem növeli ismét ennyivel a felvételi keretét, akkor az abszolut számokban mutatkozó expanzió az érintett évjárat szempontjából bezárkózás. Annál is inkább így van ez, mert a demográfiai csúcs évjárata iskolai pályafutása során az eddig legkeményebb versenyhelyzetnek volt kitéve, így felkészültsége alighanem felülmúlja a korábbi évek felvételizőiét. Ha tehát a felsőoktatásba jutási esély csökken a megszokotthoz, elvárthoz képest, az bizonyos feszültségeket fog indu-

kálni a kimaradók, családjaik és volt iskolájuk körében. Különös hangsúlyt adhat ennek az elhelyezkedési lehetőségek behatárolt volta.

Egy statisztikai áttekintés kapcsán sem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy természetesen nem „a felsőoktatással" néz szembe egy bebocsájtásra váró évjárat, hanem konkrét intézményekkel, szakokkal egy-egy érettségizett jelentkező. Így az ez évben felvettek és fel nem vettek nem az aggregátumból levezhető mértékben és formákban fognak a jövőre is kiható szokásokat, véleményeket és hangulatokat generálni.

A jövőt illetően egyes felsőoktatási intézményeknek célszerű volna a demográfiai feltételeket is figyelembe vevő, azokra építő felvételi és működési stratégiát kialakítani. Nagy hiba lenne az évtized végére halasztani számottevő expanziót, amikor már kisebb létszámú korosztályokból fognak kikerülni a frissen érettségizők. Ám még ha – a demográfiai helyzetnek megfelelően – expanziójukat a nagyobb létszámú évjáratok jelentkezésének időpontjára időzítik, akkor is célszerű, hogy igyekezzenek befolyásolni a kisebb létszámú évjáratok középiskolázását, hogy a kitágított kereteiket kellő számú és színvonalú jelentkezőből tölthessék fel az évtized végén is.

Feltehető, hogy a demográfiai összefüggések végiggondolására az ezévi felvételi létszámok meghatározásánál nem került sor. A jövőbeni finanszírozás kiszámíthatatlansága miatt az új törvényi szabályozásra való várakozás állapotában a felsőoktatási intézmények nem is voltak olyan helyzetben, hogy tőlük a demográfiai szempontok mérlegelése elvárható lenne. Ám az esetleg kedvezőtlen idei döntések még kijavíthatók – legalább bizonyos mértékig. A felsőoktatásba törekvők hozzászoktak, hogy céljukat nem feltétlenül az első próbálkozás alkalmával kíséri szerencse. Így, ha a fel nem vettek az ősz folyamán autentikus forrásból biztatást kapnának, hogy jövőre – társadalmilag elfogadható finanszírozási konstrukció keretében – komoly esélyük lehet az áhított felvételre, akkor a negatív hatások egy része kiküszöbölhető. Ezt a korrekciós lehetőséget is figyelembe véve a középfok és felsőfok érintkezési pontján az 1993-as év mindenképpen útelágazást jelent, tehát retrospektív értelemben fordulópontnak fogják tartani.

Középiskolázás

A középfokon ugyancsak útelágazást jelent, hogy ősszel kik fognak beülni a tantermekbe a nagylétszámú érettségiző osztályok helyére.

S itt kell visszatérni az iskoláknak a Művelődési és Közoktatási Minisztérium által engedélyezett szerkezetátalakításaira. Az indokokat már érintettem. A probléma a menynyiség következtében most új dimenziót kap. A most érettségiző évjáratot az átalakulás még nem érintette: ők azokból a középiskolákból lépnek ki, amelyek már 1989-ben is érettségire készítettek fel. Ha a rutin önmagában nem is ajánlólevél, átlagában bizonyára kisebb kockázatot jelent egy ilyen iskolába iratkozni, mint egy kipróbálatlanba. S ami a fő: közöttük vannak azok az elit-intézmények, amelyek létéről nem csak a szájhagyomány tud, hanem az egyetemek felvételi statisztikái is bizonyítják létüket. Úgy gondolom, nehéz lenne vitatni, hogy az elit jelleget három tényező együttese hozta létre és tartja fenn. Az egyik a felvett tanulók képessége, hozott tudása, a másik a tanulók egymásra gyakorolt ösztönző hatása, a harmadik pedig – sorrendben, de nem fontosságban – a tantestület színvonala és munkája. Ha a jelenlegi elit–középiskolák a szerkezetváltás révén beszüntetik a 14 évesek felvételét, akkor 6 osztályos szerkezetben idővel 1/3-dal kevesebb, 8 osztályos szerkezetben feleannyi tanulót érettségiztetnek, mint idén. (S közben akár olyan évek is lehetnek, amikor ilyen középiskolában senki sem érettségizik.) E folyamat az eddigi elit-intézményeket még szelektívebbé, s alkalmasint még eredményesebbé tehetné. Azok a tanulók, akik ezáltal kiszorulnak a mai elit–iskolákból, koncentrálódhatnak más iskolákba, s erősíthetik egy karakteres második vonal formálódását, de ezen a folyamaton egyénileg feltehetőleg többet veszítenek, mint nyernek.

Felvethető, hogy a jelenlegi elit középiskolák nem egy olyan akadémiai tradíciót képviselnek-e, amelyiknél elképzelhető jobb, korszerűbb középiskola, vagy amelyik változtatás nélkül tartósan tovább kell, hogy éljen, de szűkebb létszám számára. A magam részéről nem tudok egyértelműen állást foglalni, de azt aggályosnak tartom, hogy a nyil-

vános – szakmai és nem szakmai – viták nem ezekről a kérdésekről szólnak. A jelek ez idő szerint arra mutatnak, hogy a szülői-tanulói kereslet irányai és arányai az elit-iskolák vonatkozásában nem módosultak. Ezért járhat akut feszültségekkel, s nehezen előrebecsülhető távolabbi következményekkel, ha a jó középiskolákba idén ősszel nem tud kellő számú 14 éves az érettségizők padjaiba ülni.

A szerkezetváltó iskolák száma már 1991-ben is meglehetősen magas volt. 8 évfolyamos középiskolázással 45, 6 évfolyamossal 21 iskola foglalkozott, tipikusan iskolánként két tanulócsoporttal. 1992-ben a korábban népszerűbb típus terjedése megtorpant (14 új intézmény), a 6 évfolyamos változat viszont megháromszorozódott. Az előrejelzések szerint idén őszre újabb, immár más minőséget jelentő kép várható: 90 felett lesz a 6 osztályos, 60 felett a nyolcosztályos képzéssel foglalkozó középiskolák száma. Arra nézve nincsenek eligazító adatok, hogy a neves középiskolákba ezeknek a folyamatoknak az eredménye képpen hány 14 éves lesz képes bejutni. Ha kevés, azt minőségi szempontból indokolt eróziós jelnek értelmezni. Meglepő, hogy az iskolafenntartó önkormányzatok finanszírozási szempontból mennyire nem próbálták saját érdekeiket érvényesíteni a lefelé építkező szerkezetváltás támogatása során. Ők ugyanis az általános iskolás korú tanulók után lényegesen kisebb összegű fejkvótát kapnak a központi költségvetéstől, mint a középiskolás korúak után. A szerkezetváltás után viszont a középiskolai tanárok bére természetesen változatlan marad, tehát az általános iskolás korú, középiskolába járó tanuló az önkormányzat számára költségtöbblettel jár. Nem lehetett viszont olyan „árukapcsolásról" hallani, amikor az önkormányzat a szerkezetváltás feltételéül többlettanterem szerzését, s a tantestület kiegészítését szabta volna feltételül. Holott ez szolgálta volna a szerkezetváltással egyidejűleg a bevált középiskolázás expanzióját.

Ami most már a teljesértékű középiskolázás csupán mennyiségi expanziójának vagy eróziójának kérdését illeti, nem lehet egyértelműen előre megbecsülni az idei őszre várható helyzetet. Tudni lehet viszont, hogy a szakközépiskolák egy része mellett – ami aligha okozhat minőségi gondokat – számos szakmunkásképző intézet és szakiskola is elkezdett gimnáziumi képzéssel foglalkozni. Ezen felül 20-nál több általános iskola építkezik felfelé gimnáziumi keretben. A jelentkezésekből az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a szülők egyértelműen a „bevált", hagyományokkal rendelkező gimnáziumokat keresik. Ugyanakkor mind tavaly, mind az idén nagy mértékben megnőtt az olyan tanulók (szülők) érdeklődése a gimnáziumi továbbtanulás iránt, akik korábban bizonyára közvetlen kenyérkeresetet ígérő képzési formák felé orientálódtak volna. Ez azt jelenti, hogy a társadalom jobban érzékeli a jövő boldogulási perspektíváit, mint a munkaügyi szakemberek, vagy a hangjukat közvetítő újságírók. Más kérdés, hogy olyan szülők is szánják gimnáziumba gyerekeiket, akik – a gyenge tanulmányi eredmények miatt – az alacsony presztizsű, újonnan szerveződő gimnáziumi osztályokban is elutasításra találnak.

Társadalompolitikai szempontból nem lehet figyelmen kívül hagyni az érettségi bizonyítvány megszerzésére irányuló növekvő igényt. Ez ugyanis rövid távon a többség társadalmi integrációjának tartópillére, hosszú távon pedig a modernizáció motorja lehet, ha a spontán és a tudatos mozzanatok együttesen hozzárendezik az oktatási rendszer egészét az alsó tagozattól a felsőoktatásig, a fő- és mellékágakban egyaránt. Ebből a szempontból kulcsjelentőségű, hogy a teljesértékű középiskolázás expanziója ne törjön meg akkor, amikor a korábbinál sokkal nagyobb évjárat hagyja el a középiskolát. A színvonal védelmét, a képzési cél és a curriculum kiszélesítését és modernizálását célszerű az expanzió keretében, nem pedig annak leállításával oldani meg. De természetesen ezzel egyidejűleg az érettségitől igen távol álló tanulók körében is szükséges az iskolarendszer folyamatos alkalmazkodásán munkálkodni, minthogy körükben a szerkezetváltások közvetve az erózió fokozódását okozhatják.

Amíg a felsőoktatás tekintetében az esetleges kedvezőtlen folyamatok ősszel – mint jeleztem – aránylag egyszerűen, s a nyilvánosság bevonásával gyorsan korrigálhatóak, addig a középfok esetében a korrekció helyi, kevéssé látványos aprómunkával képzelhető el. Még munka- és költségigényesebb, tehát több évet igényel, az eróziós folyamatok megállítása, visszafordítása. Ezért ez utóbbiak tekintetében az iskolahálózatot leépítő takarékossági intézkedéseknek nem szabadna 1993-ban utat adni.